

درس ۲ روش پژوهش در تاریخ؛ بررسی و سنجش اعتبار شواهد و مدارک

مهم ترین هدف از طراحی و تنظیم این درس آشنایی شما دانش آموزان با شیوه‌های سنجش اعتبار شواهد و مدارک تاریخی است. مهم ترین رسالت مورخان، تلاش برای فهم دقیق رویدادهای گذشته است. انتظار می‌رود پس از پایان این درس شما بتوانید با اصول مقدماتی روش‌های اعتبارسنجی منابع و اخبار تاریخی آشنا شوید و فعالیت‌های مربوط به آن را انجام دهید.

فعالیت ۱

فکر کنیم و پاسخ دهیم

در درس اول آموختید که یک کارآگاه برای روشن شدن ابعاد یک جرم نیازمند شواهد و مدارکی است. به نظر شما آیا کارآگاه بعد از یافتن هر نوع مدرک و سندی آنها را به یکباره تأیید می‌کند یا آنها را دقیقاً مورد آزمایش و بررسی قرار می‌دهد؟ مثلاً برخی از مدارک را به آزمایشگاه می‌فرستد، یا اثر انگشت را مورد بررسی قرار می‌دهد و ده‌ها اقدام دیگر...
— به نظر شما تا چه میزان این اقدامات ضروری و با اهمیت است؟ بحث کنید.

در گذشته مورخان برای تشخیص و تعیین اصالت اخبار و اسناد (شواهد و مدارک) یک رویداد تاریخی، روش‌ها و فنونی را به کار می‌گرفتند و حتی برخی از این روش‌ها تا به امروز نیز از اعتبار لازم برخوردارند. با پیشرفت علم و ابداع روش‌های جدید علمی در سده‌های اخیر مورخان نیز روش‌ها و ابزارهای جدیدی را برای تشخیص و تعیین اصالت و اعتبار اخبار و منابع تاریخی به خدمت گرفتند. در این درس با توجه به اهمیت این بخش از کار مورخان، به برخی از این روش‌ها و معیارها می‌پردازیم.

فعالیت ۲

تأمل و تبیین کنیم

فرض کنید خبری را در رسانه‌ای و یا از زبان برخی از افراد می‌شنوید و یا می‌خوانید. این خبر ممکن است یک مسئله اقتصادی، فرهنگی و یا موضوع دیگری باشد. آیا به محض شنیدن یا خواندن خبر آن را می‌پذیرید و یا آنکه در پذیرفتن آن تأمل و درنگ می‌کنید؟ چه کارهایی برای تشخیص درستی و نادرستی این خبر انجام می‌دهید؟ آنها را فهرست نمایید.

معیارهای سنجش اعتبار یک خبر تاریخی

مورخان وقتی با یک گزارش تاریخی روبه‌رو می‌شوند آن را اعتبارسنجی می‌کنند و به اصطلاح به نقد آن می‌پردازند. نقد یک خبر تاریخی که در حقیقت همان اعتبارسنجی و بررسی اصالت خبر محسوب می‌شود، در دو مرحله انجام می‌شود:

الف) سنجش اعتبار و نقد روایت‌کننده

در این مرحله، پژوهشگران و مورخان موضوعاتی نظیر ویژگی‌های هویتی روایت‌کننده خبر، محل تولد و زندگی، گرایش فکری، مذهبی و سیاسی و جایگاه علمی او را مورد بررسی قرار می‌دهند. همچنین پژوهشگران سعی می‌کنند که علائق و انگیزه‌های راوی را در بیان یک خبر مورد بررسی قرار دهند و اندیشه و مقصود او را فهم و کشف نمایند. یکی از کارهای مورخان در نقد روایت‌کننده این است که چه فاصله زمانی و مکانی بین راوی و خبر وجود دارد. یعنی، روایت‌کننده خود مستقیماً شاهد وقوع رویدادی بوده و یا خبر آن

را از دیگران نقل کرده است. بدیهی است ارزش و اعتبار خبری که راوی آن خود به‌طور مستقیم شاهد رویداد بوده به مراتب از خبری که روایت‌کننده آن از دیگران نقل کرده بیشتر است. در گذشته، برخی از مورخان مانند مسعودی برای بررسی درستی و یا نادرستی برخی از اخبار و گزارش‌های تاریخی به مسافرت می‌رفتند و از نزدیک مکان رویدادها را مورد مطالعه قرار می‌دادند.

فعالیت ۳

بررسی شواهد و مدارک، تأمل کنید.

این متن از کتاب *مروج الذهب و معادن الجواهر* اثر علی بن حسین مسعودی، مورخ بزرگ قرن چهارم است. آن را بخوانید و به سؤالات زیر پاسخ دهید.

«خاطر ما به سفر و بادیه پیمایی، به دریا و خشکی مشغول بود که بدایع ملل را به مشاهده دریابیم و ویژگی‌های سرزمین را از طریق مشاهده و رؤیت توانستیم ببینیم. چنان که دیار سند و زنگ و ... چین و ... را درنوردیدیم و شرق و غرب را پیمودیم. گاهی به اقصای خراسان و زمانی در قلب ارمنستان و آذربایجان و ازان و ... بودیم. روزگاری به عراق و زمانی به شام بودیم که سیر من در آفاق و سرزمین‌ها چون سیر خورشید در مراحل اشراق بود.»

در جای دیگر می‌نویسد: «و آن که در وطن خویش بماند و به اطلاعاتی که از سرزمین خود گرفته قناعت کند با کسی که عمر خود را به جهانگردی و سفر گذرانیده و دقایق و نفایس اخبار را از دست اول گرفته، برابر نتواند بود» (مروج الذهب، ج ۱، ص ۲-۴).

۱- با تأمل در متن بگویید به نظر شما مشاهده مستقیم سرزمین‌ها و دریافت اخبار از سرچشمه‌های اصلی آن در تاریخ نگاری چه اهمیتی دارد؟

۲- در باره مضمون پاراگراف دوم با هم گفت و گو کنید و دلایل خود را در تأیید یا رد نظر نویسنده متن بیان نمایید.

ب) سنجش اعتبار و نقد و بررسی گزارش‌ها و منابع تاریخی

۱- مطابقت با عقل

یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین معیارهای سنجش درستی یا نادرستی یک گزارش تاریخی، بررسی مطابقت و یا عدم مطابقت آن با عقل

است. در گذشته نیز بسیاری از مورخان به این اصل اعتقاد داشتند و برای سنجش اخبار از معیار عقل بهره می‌بردند. برای مثال یعقوبی، مقدسی، ابن مسکویه، بیهقی و ابن اسفندیار عدم مطابقت یک روایت تاریخی با عقل را، دلیلی بر بطلان و نادرستی آن می‌دانستند.

فعالیت ۴

بررسی شواهد و مدارک

متن زیر از تاریخ بیهقی است. آن را بخوانید و به پرسش‌های زیر پاسخ دهید.

«و اخبار گذشته را در دو قسم گویند که آنرا سه دیگر شناسند: یا از کسی بیاید شنید و یا از کتابی بیاید خواند و شرط آن است که گوینده باید که نقه و راستگوی باشد و نیز «خرد» گواهی دهد که آن خبر درست است... و کتاب همچنان است که هر چه خوانده آید از اخبار که خرد آن را رد نکند شنونده آن را باور دارد و خردمندان آن را بشنوند و فراستانند... و آن کسان که سخن راست خواهند تا باور دارند ایشان را از دانایان شمرند و سخت اندک است عدد ایشان، و ایشان نیکو فراستانند و سخن زشت را بیندازند...»

(بیهقی، تاریخ بیهقی، ص ۶۳۷-۶۳۸)

۱- به نظر شما از نظر بیهقی عقل و خرد انسان چه نقشی در تشخیص اصالت و اعتبار یک خبر دارد؟

۲- بیهقی درباره نقش خردمندان در تأیید و رد اخبار چه دیدگاهی دارد؟

۱- پذیرند

۲- مقایسه و تطبیق با سایر منابع و شواهد

مقایسه و مطابقت یک خبر و منبع تاریخی با سایر منابع نظیر اطلاعات مندرج در سایر کتاب‌های تاریخی و یا نوشته‌های دیگر مانند نسب‌نامه‌ها، سفرنامه‌ها، دیوان‌های اشعار، متون اخلاقی، فتوت‌نامه‌ها، سیاست‌نامه‌ها و امثال آن، روشی سودمند در جهت تعیین اعتبار اخبار و اسناد است.

می‌شود. نتایج تحقیقات علمی باستان‌شناسان بر روی محوطه‌ها، بناها و آثار گوناگون تاریخی به مورخان کمک می‌کند که اخبار و مندرجات کتاب‌های تاریخی را به دقت ارزیابی کنند.

۳- مطابقت با نتایج تحقیقات باستان‌شناسی
در سال‌های اخیر دانش باستان‌شناسی با بهره‌گیری از ابزارها و روش‌های مدرن پیشرفت زیادی کرده است و نتایج تحقیقات آن علم معیاری مناسب برای سنجش اعتبار اخبار تاریخی محسوب

بقایای شیر قلعه شهمیرزاد - استان سمنان

۴- سنجش گزارش‌ها بر اساس زمان و مکان
زمان و مکان دو رکن مهم یک رویداد تاریخی اند. خبر و روایتی که فاقد زمان و مکان دقیق و مشخص باشد از اصالت و اعتبار کافی برخوردار نیست.

۵- اعتبار سنجی با تکیه بر دستاوردهای علوم تجربی
امروزه پیشرفت‌های علوم تجربی، به‌ویژه علوم مانند شیمی، زیست‌شناسی، فیزیک و پزشکی و ابداع روش‌ها و ابزارهای مدرن، نقش بسزایی در تعیین اصالت و اعتبار اسناد و اخبار تاریخی ایفا می‌کنند. همخوانی یا عدم همخوانی یافته‌های این دانش‌ها با داده‌های تاریخی می‌تواند روش مفیدی در تعیین اصالت و اعتبار گزارش‌های تاریخی باشد و یا اعتبار آنها را مورد تردید قرار دهد.

۶- اعتبار سنجی به کمک دستاوردهای سایر علوم انسانی

پژوهش‌ها و داده‌های سایر علوم، نظیر جامعه‌شناسی تاریخی، جغرافیای تاریخی، دیرینه‌شناسی، اسطوره‌شناسی، زبان‌شناسی، خط‌شناسی، نسخه‌شناسی، نشانه‌شناسی، مردم‌شناسی، بوم‌شناسی

و برخی از رشته‌های دیگر، دستاوردهای ارزشمندی را پیش روی مورخان قرار می‌دهند. این اطلاعات مورخان را در تعیین اصالت اخبار و منابع تاریخی یاری می‌دهند. امروزه بهره‌برداری از دستاوردهای مطالعات بین‌رشته‌ای در جهان روبه‌افزایش است.

فعالیت ۵

بحث و گفت‌وگو

- ۱- به نظر شما کدام یک از معیارها و ملاک‌های سنجش اخبار و اسناد تاریخی کارایی بیشتری دارد؟ چه دلیلی برای اثبات سخن خود دارید؟
- ۲- مهم‌ترین نتایج اعتبار سنجی منابع تاریخی چیست؟ بحث و استدلال کنید.

انواع روش‌های تاریخ‌نگاری

مورخان تاکنون تقسیم‌بندی‌های مختلفی از روش‌های تاریخ‌نگاری ارائه کرده‌اند. در اینجا یکی از این تقسیم‌بندی‌های رایج در گذشته مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱- تاریخ‌نگاری روایی

تاریخ‌نگاری روایی به نوعی از تاریخ‌نگاری گفته می‌شود که مورخ روایت‌های مختلف و متعدد را درباره یک موضوع واحد با ذکر اسناد ذکر می‌کند. از مهم‌ترین ویژگی این نوع تاریخ‌نگاری این بود که تاریخ‌نگاران هیچ‌گونه دخل و تصرفی در روایت‌ها نمی‌کردند و عیناً آنها را ذکر می‌کردند. این نوع تاریخ‌نگاری در آغاز برای ثبت و ضبط سخنان و سیره پیامبر و صحابه ایشان به کار گرفته می‌شد، ولی بعدها برای ثبت وقایع دوران‌های بعدی نیز از این روش استفاده شد. از برجسته‌ترین چهره‌های تاریخ‌نگاری روایی، مورخ و مفسر مشهور محمدبن جریر طبری است. او برای تألیف کتاب خود اخبار فراوانی را جمع‌آوری کرد و در این راه رنج فراوانی برد. او سعی داشت تعیین صحت و سقم

مطالب را به خواننده واگذار کند. شاید یکی از معایب این سبک از تاریخ‌نگاری این باشد که نویسندگان به دور از هر گونه نقد و انتقاد، هیچ نظری درباره درستی و نادرستی خبر ارائه نمی‌دهند. اما برخی آن را امتیازی بزرگ می‌دانند، زیرا مورخان بعدی با مجموعه‌ای از اخبار گوناگون، درباره یک موضوع روبه‌رو می‌شوند و با به دست آوردن مدارک و اسناد کافی درباره اصل خبر قضاوت می‌کنند.

۲- تاریخ‌نگاری ترکیبی

در این روش مورخ به جای ذکر همه روایات درباره یک موضوع، با مطالعه و مطابقت همه روایت‌ها، یک گزارش واحد از آنها تنظیم می‌کند. در این روش مورخ ناچار به گزینش و انتخاب است و امکان دارد برخی از جنبه‌های خبر از چشم او دور بماند. از اواخر قرن سوم هجری این نوع تاریخ‌نویسی متداول شد. از برجسته‌ترین چهره‌های این سبک از تاریخ‌نویسی می‌توان به بلاذری (قرن سوم هجری) صاحب کتاب فتوح البلدان و دینوری (متوفای ۲۹۰ ق) نویسنده کتاب اخبار الطوال اشاره کرد.

۳- تاریخ‌نگاری تحلیلی

در این روش، مورخ با بررسی موشکافانه تمام اخبار و روایت‌های مربوط به یک رویداد و نقد آنها، اقدام به تحلیل و تفسیر علل، آثار و پیامدهای آن واقعه می‌نماید. از برجسته‌ترین آثار آنی که به این شیوه تألیف شده است، می‌توان به کتاب تجارب الامم ابوعلی مسکویه (متوفای ۴۲۱ ق)، تاریخ بیهقی و مروج الذهب مسعودی اشاره کرد.

فعالیت ۶

۱- به سه گروه تقسیم شوید و هر کدام در مورد یکی از روش‌های تاریخ‌نگاری بحث و بررسی کنید. مثلاً کسانی که در گروه تاریخ‌نگاری روایی هستند درباره امتیازات این روش دلایلی را فهرست کنند.

۲- شما با مطالعه این سه روش تاریخ‌نگاری، کدام یک را ترجیح می‌دهید؟ درباره دیدگاه و نظر خود چه استدلالی دارید؟

مورخان در دوران اسلامی، گزارش‌ها و نوشته‌های خود را به دو روش سال‌شماری و موضوعی تنظیم و ارائه می‌کردند. در روش سال‌شماری حوادث به ترتیب زمان وقوع نوشته می‌شوند. مثلاً طبری در ذیل حوادث سال ۶۱ ق وقایع محرم و عاشورا را گزارش می‌کند. در روش موضوعی، یک موضوع خاص مورخان در دوران اسلامی، گزارش‌ها و نوشته‌های خود را به دو روش سال‌شماری و موضوعی تنظیم و ارائه می‌کردند. در روش سال‌شماری حوادث به ترتیب زمان وقوع نوشته می‌شوند. مثلاً طبری در ذیل حوادث سال ۶۱ ق وقایع محرم و عاشورا را گزارش می‌کند. در روش موضوعی، یک موضوع خاص

محور تاریخ‌نگاری قرار می‌گیرد. موضوع می‌توانست یک شهر، جنگ‌ها یا طبقاتی از مردم مثل شعرا یا اطبا باشد. یکی از نمونه‌های تاریخ‌نگاری براساس موضوع محوری کتاب مروج‌الذهب و معادن‌الجوهر، نوشته علی‌بن‌حسین مسعودی است.

فعالیت ۷

بحث و گفت‌وگو

از نظر شما روش سال‌شماری و روش موضوعی چه امتیازاتی نسبت به یکدیگر دارند؟ بحث و گفت‌وگو کنید.

پرسش‌های نمونه

- ۱ سنجش اعتبار و نقد روایت‌کننده چرا و چگونه صورت می‌گیرد؟
- ۲ سه مورد از معیارهای سنجش اعتبار منابع تاریخی را توضیح دهید.
- ۳ روش تاریخ‌نگاری روایی و ترکیبی را مقایسه کنید.
- ۴ مهم‌ترین نمایندگان تاریخ‌نگاری تحلیلی و ترکیبی را نام ببرید.